

X

İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye

Prof. Dr. Mevlüt KOYUNCU

Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Adapazarı

Bazı bölgeler, diğerlerine göre daha elverişli şartlara sahip olmaları sebebiyle tarihte önemli bir statü elde etmişlerdir. Bu durum o bölgenin önemini artırmış, böylece çeşitli milletleri üzerinde barındırmış, nihayet medeniyetlerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Ele almaya çalıştığımız coğrafi mekân (kuzey-doğu Anadolu), Kafkasya'yı Anadolu'ya, Anadolu'yu Orta Asya'ya bağlayan dönemin son derece önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunan, oldukça önemli bir bölgedir. Üzerinde durduğumuz konunun ana temasını oluşturan Ermeniler, Anadolu'nun bu önemli coğrafyasında kendilerini Ermenistan¹ diye isimlendirdikleri bölgenin yerli insanları olarak kabul etmişler ve bu toprakların kendilerine ait olduğunu savunmuşlardır. Hâlbuki söz konusu bölge her zaman doğudan, kuzeyden ve güneyden gelen akınlara maruz kalarak, bölge hâkimiyetinin durmadan el değiştirdiği bilinir. Böylece siyasi olarak Ermenistan diye kadim bir coğrafyadan ve Ermeni devletinin varlığından söz etmek oldukça zordur.

Bu kısa çalışmamızda İslam coğrafyacılarının İrminiyye olarak isimlendirdikleri bölgeyi genel hatlarıyla gözden geçireceğiz. Ancak Müslüman coğrafyacılar Azerbaycan, İrminiyye ve er-Ran bölgelerini beraber zikrettikleri için biz de genellikle buna uyacağız.

İslam coğrafyacıları Ermenilerin yaşadıkları bölgeyi İrminiyye olarak isimlendirmişlerdir. İslam coğrafyacıları bölgeye böyle bir isim verirken, muhtemelen Ermeni coğrafyacılarının etkisinde kalmış olabilirler. Biz de bu çalışmamızda İslam coğrafyacılarına bağlı kalarak, bölgeyi

zikrederken İrminiyye olarak ifade edeceğiz. Ayrıca bölgede geçen şehir ve yer isimlerinde herhangi bir değişiklik yapmadan kaynaklarda geçtiği şekliyle vereceğiz.

Ermenilerin Menşei

Son derece önemli bir coğrafi mekâna sahip olan Doğu Anadolu'da tarih boyunca değişik milletler yaşamıştır. Bu topluluklardan birisi de Ermenilerdir. X. Asrın ilk çeyreğinde coğrafya ile ilgili eserini tamamlayarak vefat eden İbn Fakih ile XIII. Asırda yaşamış olan Yakut el-Hamavi meşhur eserlerinde Ermenilerin menşei Hz. Nuh'a kadar götürmektedirler². Ayrıca Yakut el-Hamavi burada ilk iskân edenin Hz. Nuh'un torunları olduğunu da ifade etmiştir. Ancak Ermenilerin Frigyalılar'a, Urartuların devamına ve Turani bir kavme mensup olduklarını ileri süren son dönem araştırmacılar da vardır³. Hz. Nuh'un torunu Hayk'ın torunlarından Aram'ın adına nisbeten bu ırka Ermeni milleti denilmiştir⁴. Ayrıca bu ırka, yaşadıkları coğrafyadan dolayı "Ermeniler" denildiği de zikredilir⁵. Elde edilen bu bilgiler neticesinde bölgeye İrminiyye olarak isim verilmesi İslam öncesi döneme aittir.

İrminiyye'nin Coğrafi Konumu

İslam coğrafyacılarından bazıları⁶ İrminiyye'yi dört kısma ayırarak şöyle tasnif ederler:

Birinci İrminiyye; Beylekan, Kabele ve Şirvan.

İkinci İrminiyye; Cürzan Suğdabil, Bab-ı Feyruzî Gubaz ve el-Lekz.

Üçüncü İrminiyye; Büsfürrecan, Debil, Siractayr, Bağravend ve Neşeva.

Dördüncü İrminiyye; Şimşad, Hilad, Kalikala, Erciş ve Bacuneys'dir.

Belazuri⁷ başka bir rivayetinde İrminiyye'yi yine dört kısma ayırmıştır. Ancak tasnif yaparken şehir isimlerini farklı kaydetmiştir. Belazuri'nin bu rivayetine göre şehir isimleri şöyledir:

Birinci İrminiyye; Sisecan, Erran ve Tiflis.

İkinci İrminiyye; Siractayr, Bağravend, Debil ve Büsferrecan.

Üçüncü İrminiyye; Kalikala, Hilat, Erciş ve Bacuneys.

Dördüncü İrminiyye; Simsat.

İslam coğrafyacıları arasında en üstün seviyeye ulaşan İbn Havkal ile İstahri⁸, İrminiyye, er-Ran ve Azerbaycan'ı bir iklim olarak telakki ederek bölgenin hudutlarını şöyle çizerler: Doğusunda Cibal, Deylem ve Hazar denizinin batı tarafı; batısında Ermen ve Lan sınırları ile el-Cezire sınırından bir bölge; Kuzeyinde el-Lan ve Kabk dağları; güneyinde Irak ve el-Cezire sınırından bir bölge bulunur. Ayrıca İbn Havkal İrminiyye'yi ikiye ayırır. Birisi iç (dâhili) İrminiyye olup, Debil, Neşeva ve Kalikala şehirlerini içine alır. Diğeri dış (harici) İrminiyye'dir. Şehirleri Berkeri, Hilad, Erciş, Vestan ve Zevzan'dır. İbn Havkal İrminiyye hudutlarını da şöyle belirtir: doğuda Berze'a'ya, Batıda el-Cezire'ye, güneyde Azerbaycan'a ve kuzeyde Kalikala'ya dayanır⁹.

X. Asır coğrafyacılarından olan İstahri ile İbn Havkal¹⁰, İrminiyye, Ran ve Azerbaycan'ı birlikte ele alıp, iklimlerinin de aynı olması hasebiyle bir bölge olarak değerlendirmişlerdir. İstahri'ye göre bölgenin doğusunda dağlar ve Deylem; batısında el-Lan ile İrminiyye'nin batı tarafını ihada eden Hazar denizi; Kuzeyinde Kabk dağları; güneyde ise Irak ve el-Cezire bulunur. İbn Fakih¹¹ İrminiyye hududunu yön belirtmeden şehirlerle işaretlemeye bulunarak, Berze'dan Bab el-Bab'a, Kabk Dağına, Serir¹² ile el-Lekz bölgelerine kadar uzandıklarını ifade eder. Yakut el-Hamavi de¹³ İrminiyye'yi büyük ve küçük İrminiyye diye ikiye ayırarak, sınırlarının Berze'dan Babü'l-Ebvab'a, diğer taraftan ise Kabk Dağı ile Sahibü's-Serir'e kadar uzandığını bildirdikten sonra, Büyük İrminiyye'nin uzunluğunun 78 derece, genişliğinin 38 derece ve 20 dakika; Küçük İrminiyye'nin uzunluğunun 75 derece 50 dakika, genişliğinin de 45 derece olduğunu da ifade eder. Son dönem araştırmacılarından M.Hocaoğlu Ermenistan'ın büyük ve küçük Ermenistan olarak ikiye ayrıldığını, Büyük Ermenistan'ın kuzeyden Karadeniz ve Gürcistan, batıdan Kızılırmak, doğudan İran ve Hazar Denizi, güneyden İran ve Irak ile çevrildiğini, Küçük Ermenistan'ın ise Fırat'ın batısında kalan yerler olduğunu zikreder¹⁴.

Dağlık bir araziye sahip olan İrminiyye, kuzeyde Gürcistan ve güneyde Mezopotamya ovasından sıradağlar vasıtasıyla ayrılır. Kuzeydeki dağların yükseklikleri 3000 ile 4000 metre arasında değişir. Erzincan'ın kuzeyinden Tiflis'e, Tiflis'ten Şuşa yöresine kadar batıdan doğuya doğru birbirine paralel üç dağ silsilesine ayrılır. İrminiyye'yi Mezopotamya'dan ayıran güneydeki doğudan batıya doğru uzanan sıradağlar Asur ovasında 3000 metreye kadar yükselir¹⁵.

Esat Uras, Ermeni coğrafyacılarının İrminiyyeyi büyük Ermenistan ve küçük Ermenistan diye ikiye ayırdıklarını, bölgenin hudutlarını tayin ettiklerini, ayrıca şehirlerini de zikrettiklerini bildirir¹⁶. Ayrıca XII. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Urfalı Meteos da İrminiyye'yi Küçük Ermenistan ve Büyük Ermenistan olarak ifade eder¹⁷.

Belli Başlı Şehirler Arasındaki Yol Mesafeleri

İslam coğrafyacıları, şehir isimlerini verirken üç bölgenin (İrminiyye, Azerbaycan ve er-Ran) merkezi şehirlerini birlikte vermişler, şehirler arasındaki uzaklıkları belirtirken de, dönemin ölçü birimlerini kullanmışlardır. Aşağıda görüleceği üzere İslam Coğrafyacıları'nın verdikleri rakamlar bazen farklılıklar göstermektedir. Bize göre bu mesafe farklılıkları, geçen zaman zarfında bölgede meydana gelen değişikliklerden kaynaklanmış olabilir.

İbn Hurdazbih'e göre şehirler arasındaki uzaklıklar şöyledir¹⁸:

Dinever-Zencan arası 29 sikke¹⁹; Zencan-Meraga arası 11 sikke; Meraga-Meyanic arası 2 sikke; Meyanic-Erdebil arası 11 sikke.

Dinever-Habercan'a arası 7 fersah²⁰; Habercan-Tellevan arası 6 fersah; Tellevan-Sisera arası 7 fersah; Sisera-Enderaba arası 4 fersah; Endereba- Beylekan arası 5 fersah; Beylekan-Berzea arası 6 fersah; Berzea-Saburhasta arası 8 fersah; Saburhasata-Meraga arası 7 fersah; Meraga- Daharragan arası 11 fersah; Daharragan Tebriz arası 9 fersah; Tebriz-Merend arası 10 fersah; Merend-Han arası 4 fersah; Han-Huveyye arası 6 fersah.

Meraga-Kuresre arası 10 fersah; Kuresre-Serat arası 10 fersah; Serat-Nire arası 5 fersah; Nire-Erdebil arası 5 fersah; Erdebil-Mukan arası 10 fersah Meraga-Cenze arası 6 fersah; Cenze-Musa Abaz arası 5 fersah; Musa Abaz- Berze arası 4 fersah; Berze-Cabrevan arası 8 fersah; Cabrevan- Neriz arası 4 fersah; Neriz-Armiye arası 14 fersah.

Erdebil-Huşa arası 8 fersah; Huşa-Berzend arası 6 fersah; Berzend-Saderesb arası 2 fersah; Saderesb- Zührekeş arası 2 fersah; Zührekeş-Devirrud arası 2 fersah; Devirrud-Bez arası 1 fersah; Berzend- Versan arası 12 fersah; Versan-Berzea arası 8 sikke; Berzea-Tiflis 10 sikke; Berzea-el-Bab arası 15 sikke; Berzea-Zübil arası 7 sikke; Merend- el-Vadi arası 10 fersah; el-Vadi-Neşava arası 10 fersah; Neşeva-Debil arası 20 fersah; Veresan- Derman arası 3 fersah; Derman- Beylekan arası 9 fersah Beylekan-Berzea arası 14 fersah; Berzea-Bez arası 30 fersah.

İstahri ile İbn Havkal'a göre²¹: Berzea'dan Erdebil'e giden yol: Berzea'dan Yunan²² köyüne 7 fersah; Yunan'dan Beylekan şehrine 7 fersah; Beylekan-Versan arası 7 fersah; Versan-Belhab arası 7 fersah; Belhab-Berzend arası 7 fersah; Berzend-Erdebil arası 15 fersah.

Berzea'dan Babü'l-Ebva'b'a giden yol: Berzea-Berzenc²³ arası 18 fersah; Berzenc'den Kür nehri geçilmek suretiyle Şemahiye arası 14 fersah; Şemahiye-Şirvan arası 3 gün; Şirvan-Ebhaz²⁴ arası 2 gün; Ebhaz-Semur Köprüsü arası 12 fersah; Semur Köprüsü-Babü'l-Ebva'b arası 20 fersah.

Berzea'dan Tiflis'e giden yol: Berzea-Gence²⁵ arası 9 fersah; Gence-Şemkür arası 10 fersah; Şemkür- Hunan arası 21 fersah; Hunan- İbn Kündman Kalesi 10 fersah; Kale- Tiflis arası 12 fersah.

Berzea'dan Debil'e giden yol: Berzea-Kalkadus arası 9 fersah; Kalkadus- Metris²⁶ arası 13 fersah; Metris-Devmiş arası 12 fersah; Devmiş-Kilkuyen²⁷ arası 16 fersah; Kilkuyen-Sisecan arası 16 fersah; Sisecan-Debil arası 16 fersah; Huy-Berkeri arası 30 fersah; Berkeri-Erciş arası 1 gün²⁸; Erciş-Hilad arası 3 gün; Hilad-Deblis arası 1 gün²⁹; Deblis-Meyyafarıkın arası 3 gün³⁰; Meyyafarıkın- Amid arası 2 gün.

Meraga'dan Debil'e giden yol: Armiye-Selmas arası 14 fersah; Silmas-Huy arası 7 fersah; Huy-Neşeva arası 3 gün³¹; Neşeva-Debil arası 4 merhale³²; Meraga-Dinever arası 60 fersah.

Erdebil'den Zencan'a giden yol: Erdebil'den Sebizrud'un taş köprüsüne (Kantara) arası 2 merhale³³; Sebizrud-Serat arası 1 gün; Serat-Noy arası 1 gün; Noy-Zencan arası 1 gün³⁴.

Erdebil'den Meraga'ya giden yol: Erdebil-Meyanic arası 20 fersah; Meyanic-Hunec arası 7 fersah³⁵; Hunec-Kulesre arası 53 fersah; Kulesre-Meraga arası 10 fersah.

Erdebil'den Amid'e giden yol: Erdebil-Meraga arası 40 fersah; Meraga-Daharragan arası 2 merhale; Meraga-Ürmiye arası 2 merhale³⁶; Ürmiye-Selemas arası 2 merhale; Selemas-Hoy arası 7 merhale³⁷.

İstahri, İbn Havkal'dan ayrı olarak aşağıda ismi geçen şehirler arasındaki mesafeleri de zikreder: Hemedan-Hulvan arası 7 fersah; Hemedan-Esdebaz arası 7 fersah; Esdebaz-el-Lüsus Sarayı arası 7 fersah; el-Lüsus Sarayı-Mazeran arası 4 fersah; Mazeran-Ebu Numan Kemerli Köprüsü arası 5 fersah; Ebu Numan Kındarası-Ebu Eyyub Köyü arası 4 fersah; Ebu Eyyub Köyü-Bistun arası 2 fersaktır.

İslam Coğrafyacıları³⁸ bölgede yeni kurulan şehirlerin isimlerini ayrıntılı bir şekilde vermişlerdir. Ayrıca yeniden inşa ve imar edilen şehirleri

zikretmekle dönemin medeniyetini bize aktarmış ve son derece faydalı bilgiler sunmuşlardır. Onlara göre Ermeni meliki Kubaz, Hazarlarla yaptığı mücadelede galip gelerek er-Ran bölgesine girdi. Er-Ras ırmağı ile Şerran'a kadar olan yeri fethetti. Er-Ran'da Beylekan şehri ile, hudut şehirlerinden Berzea ve Kabela şehirlerini yaptırdı. Babası Kubaz'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Kısra Nuşirvan inşa faaliyetlerine devam ederek Şaberan, Maskat ve Bab ve'l-Ebvaş şehirlerini yaptırdı. Cürzan bölgesinde Suğdabil ile pek çok kapı, kale ve saraylar Nuşirvan döneminde inşa edilmiştir.

Ayrıca Ermeni beyliklerinden birinin emiri Ermenyakos'un hanımı Kali, bir şehir yaptırtarak bu şehre kendi adından dolayı Kalikala denildi³⁹.

Diğer taraftan Belazuri⁴⁰, bölgenin Müslüman Arapların eline geçmesinden sonra inşa ve imar edilen şehirlerden de bahsederek oldukça faydalı bilgiler vermiştir. Emevi devletinin kurucusu Muaviye b. Ebi Süfyan döneminde İrminiye ve Azerbaycan valisi olan Abdülaziz b. Hatim b. En-Numan Debil şehrini yaptırtarak burasını Müslümanların bir askeri kalesi haline getirmiştir. Ayrıca Neşave şehrini tesis ederek, Berzea, Beylekan şehirlerini yeniden imar ettirdi. Berzea şehrinin Abdülmelik b. Mervan döneminde yeniden imar edildiği de rivayet edilmiştir. Hişam b. Abdülmelik döneminde, Berzea'dan 4, Tiflis'ten 20 fersah uzaklıkta Kisale isminde bir şehir de inşa edilmiştir.

En Önemli Nehirleri

İç Ermenistan topraklarından çıkan er-Ras (Aras) Nehri, kuzeyde Sevan Gölü ile Nahcivan arasındaki bölgede uzanan Sunik Dağları ile Karabağ Dağları; güneyde İran Azerbaycan'ı dağları arasında kendine bir yol çizerek, Ermenistan'la İran'ın bağlantısını gerçekleştirir. Bölgenin en büyük nehirlerinden olan Aras Nehri, doğuda Aran ve Mugan'ın bozkırlarına hayat verir. Erivan Ovası'nı sulayan Aras Nehri'ne, pek çok çayın yanında Abaran suyu ile Erivan Sevan Gölü yöresinin akarsuyu olan Zengi Çayı da katılır. Böylece bölgede tarım ve meyve alanlarının sulanması sağlanmış olur. Geçtiği yerlere hayat veren Aras Nehri, Kür (Kura) Nehri ile birleştikten sonra Hazar Denizi'ne dökülür⁴¹. Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki Allahüekber Dağlarından çıkan ve Kafkasların en önemli ve büyük nehirlerinden olan Kür Nehri Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan da beslenerek, adı geçen ülke-

lerden geçip Hazar Denizi'ne dökülür. Bu nehir Azerbaycan'ın önemli su potansiyelini oluşturur⁴².

Fırat ile Dicle nehirleri bölgenin en önemli akarsuları arasındadır. Fırat, Ermenistan sınırındaki Kalikala'ya bir günlük uzaklıkta bulunan Efredhas adındaki dağdan doğar⁴³. Ermenistan'nın batı ve güneybatısı ile güneyinden, Mezapotamya'ya doğru uzanan ve bölgedeki pek çok kaynak sularıyla beslenen Fırat ve Dicle nehrinin kolları geçtikleri yerlerde boğazlar açarak, bu iki büyük nehri beslerler. Nitekim Fırat'ı besleyen Murat çayı, batı Ermenistan'ı boydan boya geçerek Fırat'la birleşir⁴⁴. Diyarbakır bölgesinden doğan Dicle'ye, çevreden çıkan nehirlerden başka, Ermenistan topraklarından doğan Duşa ve Habur gibi nehirler de dökülür⁴⁵. Nihayet bölgede kuzeyden güneye doğru akan mezkûr nehirlerin suyu tatlı olduğu için bölgenin her türlü su ihtiyacını karşılarlar. Fırat, Dicle, Aras ve Çoruh nehirleri, Ermenilerin inançlarına göre Cennetten çıkmıştır⁴⁶.

Bölgede Sosyal ve Ticari Hayat

Bölgede yaşayan insanlar genellikle tarım, meyve ve hayvancılıkla uğraşmakla birlikte ticaretle de iştiğal ettikleri bilinmektedir. Ticari canlılık, sosyal hayatı son derece olumlu bir şekilde etkilediği gibi ticaretin yapıldığı kentlerde çarşı, pazarlar, hanlar, hamamlar ve otellerin inşa edilmelerini zorunlu kılarak yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Varlıklı zengin olanlar, fakir dar gelirli insanlara yardım ellerini uzatarak onları gözetip kollamışlardır⁴⁷.

Bölgenin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinden sonra, çeşitli sebeplerle İslam yayılma imkânı bulmuş, ancak din değiştirme hususunda herhangi bir cebir kullanılmamıştır. Böylece halkın ekseriyeti kendi dinleri üzere inançlarını sürdürmüşlerdir. Nihayet değişik dinlere mensup insanlar bir arada yaşayarak, Müslümanlar camiye, Hıristiyanlar kiliseye ve Mecusiler de (ateşe tapanlar) ateş evlerine gidip özgürce inançlarını yaşamışlardır⁴⁸.

İrminiyye ve Azerbaycan'da yaşayan insanlar Arapça, Farsça ve Ermenice lisan kullanmışlardır. Azerbaycan ve İrminiyye halkının ekseriyeti Farsça lisan kullanmakla birlikte, tüccarlar ile üst düzeydeki insanlar fasih Arapça da kullanmışlardır. Paraları ise altın ve gümüşdür.⁴⁹. Buradan anlaşıldığına göre Arapça ticari hayatta kullanılan ortak lisan olmuştur.